

ПО ВЪПРОСА ЗА ХРИСТИЯНСКОТО ХРАМОВО СТРОИТЕЛСТВО В СТАРОПЛАНИНСКИТЕ ДЕРВЕНТДЖИЙСКИ СЕЛИЩА ПРЕЗ ПЪРВИТЕ ВЕКОВЕ НА ОСМАНСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО

Хитко Вачев

ON THE ISSUE OF THE CONSTRUCTION OF CHRISTIAN CHURCHES IN THE DERVENDJI SETTLEMENTS IN THE BALKAN RANGE DURING THE EARLY CENTURIES OF THE OTTOMAN RULE

Hitko Vachev

Abstract: *The Christian churches constructed in the Bulgarian lands during the Ottoman period show direct influence of the Islamic theology and law and the underlying postulates. The construction works depended also on the financial situation of the Church, the ethnic diversity of the population and the economic potential of the settlements. The subject of this study is the relation between the settlements having dervendji status in the Balkan Range in the early centuries of the Ottoman rule and the Christian cult monuments in these settlements. It was found that there were 29 church buildings in 18 out of the 50 dervedji settlements in the Balkan Range in the early centuries of the Ottoman rule. In comparative terms this number exceeds substantially the number of the existing Christian churches situated in the other settlements of the relevant diocese during the same period. The reason for this is that the dervendji settlements were populated only by Christians. In such cases the Hanafi School of Law, which was dominant in the Ottoman Empire, had a somewhat more liberal approach to the construction of Christian churches.*

Key words: *Dervendji Settlements, Christian cult monuments, the Hanafi School of Law, Ottoman Empire, Christian churches.*

В изследването си, посветено на резиденциите, църквите и манастирите в Търновската митрополия през XV–XVIII в. подробно се спрях на целия комплекс от условия и фактори, които имат пряко отношение към християнското храмово строителство в епархията [Вачев, Х. 2012, с. 14–22]. Изяснено бе, че то е пряко повлияно от ислямската теология и право и произтичащите от тях постулати. Изпълнението на строителните дейности е зависимо и от финансовото състояние на Църквата, народностния състав и икономически потенциал на селищата. Вземайки под внимание тези установени вече факти, в настоящата работа ще се спра по-задълбочено на проблема за връзката между селищата с дервентджийски статут в Стара планина от времето на първите векове на османското владичество и християнските култови паметници в тях. Преобладаващата част от тях попадат в териториалния обхват на Търновската митрополия, като изключение правят две, които са в обсега на Софийската епархия. В следващите редове представям кратки данни за селищата с дервентджийски статут, в които е установено наличие на християнски храмове, функционирали през разглежданата епоха.

с. Гинци (Софийско)

За безопасното преминаване през Петроханския проход отговарят жителите на малкото село Гинци, в което живее войнушко население. В тахрирдефтер за населението от тимари, зиамети и вакъфи в Софийския санджак от 1516/1517 г. е отбелязано, че броят на войнуците е 6. Южно от него в рида Мала планина са разположени дервентджийските села Бучин проход и Свидня [Йорданов, К. 2014, с. 176].

Църква „Св. Никола“. Ктиторски надпис в храма съобщава, че стенописната украса е положена през 1657/1658 г. [Бакалова, Е. 2012, с. 146–147].

с. Търнава (Софийско)

Църква „Св. Петър“. Неизвестно кога е изградена църквата „Св. Петър“ в дервентджийското село Търнава, но са налице данни за нейното обновяване в началото на XVII в. През 1618 г. шестима българи от селището формулират пред шериятския съд молба със следното съдържание: *„Тъй като църквата ни “Св. Петър” в близост до селото ни изгоря и се нуждае от поправка, молим шериятския съд да ни разреши да я поправим и възстановим в размери 35 аршина дължина, 15 аршина ширина, с нови стени и покрив.“* [Грозданова, Е. 1989, с. 608]

с. Лютиброд (Врачанско)

В данъчен регистър за населението от тимари, зиамети и вакъфи в Никополския санджак от 1570/1579 г. е упоменато, че 60 човека от селището са натоварени с дервентджийски функции [Йорданов, К. 2014, с. 184].

Църква „Св. Георги“. При археологически проучвания на средновековната базилика в с. Люти брод е установено, че тя е използвана за нуждите на християнския култ през първите векове на османското владичество [Иванов, П. 1996, с. 120–121].

с. Осиковица (Ботевградско)

От данните в два последователни данъчни регистъра, съответно от 1545/1555 г. и от 1570/1579 г. става видно, че 30 жители на селището са дервентджии [Йорданов, К. 2014, с. 185].

Църква „Св. архангел Михаил“. В Евангелие, изписано от видния етрополски книжовник Йоан Граматик, е нанесена негова бележка, която гласи: *„... в годината 7166 (1658) и го купи кир Георги – кожухар от село Осиковица, син на Степан и Вълкна, и го приложи в храма на архистратиг Михаил в село Осиковица.“* [Цонев, Б. 1910, с. 64]

с. Правец (Ботевградско)

В тахрирдефтер за населението от тимари, зиамети и вакъфи в Никополския санджак от 1570/1579 г. е отбелязано, че 30 жители на селището изпълняват дервентджийски функции [Йорданов, К. 2014, с. 185].

Църква „Събор всех светих“. Приписка в Четвероевангелие, писано в с. Горна Митрополия, съобщава: „*Да се знае, че тая книга четвероевангелие я купи баба Дея от с. Правец, от Стоян Дойчина от село Лъжене и приложи ги в село Правец в църквата „Събор всех светих“... Купиха се тези книги в лето 1669.*” [Цонев, Б. 1910, с. 53] Предполага се, че каменните основи на църква, намиращи се в местността Черковище, принадлежат именно на храма „Събор всех светих” [Цветков, П. 2006, с. 69].

Етрополе

Селището Етрополе се споменава в описа на хасове, зиамети и тимари в Никополския санджак от XVI в. под името Рудар – с 54 християнски домакинства [ТИБИ, П, с. 163]. В данъчния регистър от 1545/1555 г. е отбелязано, че 30 от неговите жители са дервентджии, а този от 1570/1579 г. сочи, че техният брой вече е два пъти по-голям – с дервентджийски функции са натоварени 60 човека [Йорданов, К. 2014, с. 185]. През XVI–XVII в. в района му процъфтява рударството. Наличните сведения сочат, че градът се ползва със значителни привилегии, има самоуправление, а благодарение на стопанската си дейност и местоположение се радва на значително благосъстояние.

Църква „Св. архангел Михаил“. Храмът съществува още от края на XVI в., съдейки по една приписка, в която се казва: „*В лето 1600 в църквата етрополска св. Архангела, в махала сръбска*” [Мутафчиев, П. 1973, с. 305₁₇]. За функционирането му през XVII в. свидетелстват други две приписки: „*Завърших аз тази книга наречена прологв лето 1636 и купи я поп Павел за 180 и приложи я в храма на архистратига Михаил в богохранимото село Етрополе*” и „*Това свето евангелие го приложиха Цветко и Давид и Никола и Недялко, Стойови синове, у село Етрополе в храма на светия архистратиг, великия чиновачалник Архангел Михаил... в лето 1698.*” [Писахме да се знае..., с. 74, с. 87] Църквата е частично разрушена през втората половина XVIII в. В последното десетилетие на XVIII в. тя отново функционира, според една приписка от 1793 г., нанесена в миней от Етрополе, където се казва: „*... неговите братя поп Костадин и поп Цветко. Те бяха служители в тази църква „Св. Архангел”*” [Мутафчиев, П. 1973, с. 312 – 313].

Църква „Св. Георги“. Според М. Харбова на мястото на сегашната църква „Св. Георги” през XV–XVIII в. е имало по-стар храм със същия патрон [Харбова, М. 1991, с. 38, с. 41, фиг. 15].

Църква „Св. Параскева“. Не е известно времето на нейното издигане, но сведенията сочат, че през XVIII в. тя е разрушена. Възстановена е през 1882 г. [Мутафчиев, П. 1973, с. 318].

с. Белиш (Троянско)

Селището е разположено североизточно от Троян. В тахрирдефтер за населението от тимари, зиамети, и вакъфи в Никополския санджак от 1570/

1579 г. е отбелязано, че 30 от неговите жители имат дервентджийски задължения [Йорданов, К. 2014, с. 185].

Църква с неустановен патрон. За съществуването на християнски храм в с. Белиш информира бележка на известния книжовник Петър Граматик, нанесена в изготвен от него ръкопис: „*Изписа се тази литургия в лето 7066 [1558]. Писа многогрешиният граматик Петър в град Ловеч и купи я Радохно, Неделковият син, за 65 аспри и съпругата му Дева. И приложиха я в Белишката църква да служи, докато съществува.*” [Узунова, Е. 1984–1985, с. 242]

Трявна

За разлика от другите новосъздадени селища, основаването на Трявна е точно документирано от една грамота с дата 8 април 1565 г. [Кийл, М. 1984, с. 72 – 74]. В нея се нарежда на търновския кадия да бъде основано село на мястото, наречено Тървна в Балкана, а жителите му да изпълняват дервентджийски функции. Към 1579 г. в него има 40 глави на семейства и 33 неженени [Кийл, М. 2005, с. 257]. Според следващия регистър от 1607 г. то вече наброява 132 домакинства. Към 1691 г. за Трявна са отбелязани 445 имена. Наред с бурния демографски прираст, селището преживява забележителен стопански подем, в него се обособяват и развиват архитектурни, иконописни и резбарски школи. Важно свидетелство за наличието на църковна постройка е една приписка в Тревненския дамаскин от XVI в., в която се казва: „*Който не ходи на черкова, да го хвърли господ в джендема.*” [Цонев, Б. 1923, с. 354] Значителният брой свещеници – Стоян Кроснев, йерей Димо, йерей Никола, живели в селището през XVII–XVIII в., е още едно указание за функционирането на християнски храм [Писахме да се знае..., с. 30, 95, 221, бел. № 331, 332]. Анализът на някои косвени сведения показва, че най-вероятно това е „Св. архангели Михаил и Гавраил”.

Църква „Св. архангели Михаил и Гавраил”. В едно изследване е изказано неподкрепено с никакви аргументи виждане, че въпросната църковна постройка е манастирски храм, издигнат в периода XIII–XIV в. [Харбова, М. 1991, с. 42–43, обр. 18]. От гледна точка на градоустройствения план, църквата е във функционална връзка с пазарското средище, разположено на главния път. Пазарът и църквата са средищното ядро, около което с течение на времето се навързват и останалите махленски структури. Всичко това е показателно, че църквата е издигната не много време след основаването на селището, най-вероятно през XVII в. В края на следващото столетие Трявна е обект на кърджалийски нападения. За последствията от тях свидетелства приписка, нанесена в служебник, принадлежащ на църквата: „*Знайно да е кога влязоха даашиите в село Трявна, та го обраха и го изгориха и хора избиха. Тази книга страстния петък 1798.*” [Писахме да се знае..., с. 120] В летописа на поп Йовчо конкретно е отбелязано какво се е случило с храма при опустошението: „*Църк-*

вата, опалена като пещ, прочея же вся разграблено.” [Диников, П., Куев, К., Петканова, Д. 1978, с. 526]

Габрово

Габрово е дервентджийско селище, в което според иджмалдефтер от 1489/90 г. има 94 домакинства [ТИБИ, II, с. 210–211] В муфассалдефтер от 1579/80 г. в него са регистрирани 328 домакинства и не по-малко от 155 неженени мъже [Кийл, М. 2002, с. 74–75]. Данъчните регистри от 1545/1555 и 1570/1579 г. сочат впечатляващ брой жители, които имат дервентджийски задължения – 120 [Йорданов, К. 2014, с. 185]. Те охраняват пътя през прохода на четири места, в четири групи по 30 души.

Църква „Св. Йоан“. Според П. Цончев това е най-старата габровска църква, изградена през XVI в. [Цончев, П. 1934, с. 253]. М. Харбова изказва неподкрепено с никакви аргументи виждане, че тя датира още от XIV в. [Харбова, М. 1991, с. 49]

Църква „Св. Петка“. За съществуването на храма през първите векове на османското владичество свидетелства един хюджет от 1704 г. В него се казва, че: „църквата „Св. Петка“ е стара, наша от завоеванието до ден днешен и за нея има ферман.” [Цончев, П. 1934, с. 245–246] Въз основа на това се иска разрешение от шериятския съд тя да бъде ремонтирана. При археологически проучвания са разкрити архитектурните останки на храма [Койчева, К. 1988, с. 59–76].

Наличието на църковни постройки в селището се потвърждава и от факта, че в Зографския поменик срещу името Габрово са вписани имената на трима свещеници: „Станчо йерей, Стопка йерей, Стано йерей” [Иванов, Й. 1931, с. 495]. За съдбата на черквите информира една приписка, в която се казва: „Да се знае що биде в лето 1798, месец декември 28. Да се знае кога се развали село Габрово, че сякоха хората. Тогава изгориха черковите „Св. Йоан” и „Св. Петка.” [Писахмие да се знае..., с. 121]

Дряново

В регистър от втората половина на XV в. Дряново е вписано като тимар на търновския кадия, населението в него е само християнско и възлиза на 83 домакинства [ТИБИ, II, с. 217]. В подробен регистър на мюлкове и вакъфи от 1544–1561 г. селището е отбелязано като вакъф на Касъ паша за имарета в Едирне [ТИБИ, III, с. 437–440]. По това време Дряново е значително християнско поселение с 243 домакинства. Според данъчния регистър от 1545/1555 г. 60 от тях имат дервентджийски задължения и ползват редица данъчни облекчения [Йорданов, К. 2014, с. 186].

Църква „Св. Никола“[?]. Указание за наличието на храм в селището е значителният брой свещеници, имената на които са отбелязани в споменатия регистър от XVI в.: поп Братой Стойко, поп Марко, поп Стойо, поп Иван, поп

Стан. Изследванията сочат, че струпването на няколко свещенослужители в отделно селище е сигурен белег за наличието на християнска църква в него [Тодорова, О. 1992, с. 213–218]. Според М. Харбова през разглежданата епоха е функционирала църквата „Св. Никола”, която през 1851 г. е преизградена отново от майстор Никола Фичев [Харбова, М. 1991, с. 72–73]. Споменатият автор отнася към XVII–XVIII в. и изграждането на дряновските църкви „Св. Троица” и „Св. Богородица”.

Арбанаси

Най-ранните сведения за Арбанаси (Арнауткьой, Алванитохори, Арнабуд), назовано в източниците още и с името Яйлак, сочат, че в края на XIV – първите десетилетия на XVI в. селището е мюлков владение на няколко висши османски сановници [Цветкова, Б. 1966, с. 61–62]. През 40-те години на XVI в. то е мюлков имот, а впоследствие и наследствен вакъф на Великия везир на Османската империя, Рустем паша. Възползвайки се от властта си, той успява да осигури на Арбанаси твърде изгоден статут, обявявайки го за дервентджийско селище [Димитров, С. 1988, с. 38]. В резултат на това жителите му са освободени от редица тежоби. Сведения за начина, по който е процедурирано, се съдържат в приписка към регистър от 1556 г. В нея се казва следното: „*Споменатото село е разположено в страшно и опасно място, околностите му са пусати и празни, и там често са убивани хора. Поради това е абсолютно необходимо и се изисква споменатото село да получи статут на дервент. Затова то ще бъде освободено от всички аваризи-и дивание и текалиф-и йорфие, защото те са задължени да пазят пътя и да защитават споменатите места. При излагане на положението пред Издигнатия Престол те са освободени от доставки за армията и пътуващи държавни служители (нузул), от служба като гребци и от всички аваризи-и дивание и текалиф-и йорфие в замяна на задължението им като пазачи. Тъй като е заповядано те да плащат 25 акчета испенче на човек и останалите данъци в пълен размер и тъй като споменатото село няма точно фиксирани граници, законът е собственикът да събира всяка година десетъците от поданиците, тъй като земята е обща собственост. Така е вписано в стария регистър. В съответствие със споменатото се вписва в новия регистър.*” [Кийл, М. 2002, с. 87]

Църква „Св. Димитър”. Преди превръщането на църквата в митрополитска катедра в началото на XVII в. сегашният параклис „Св. Георги” съществува като самостоятелен храм. Издигнат е в средата на XVI в. [Вачев, Х. 2005, с. 64–65]. От това време датира и стенописната му украса, от която са запазени фрагмент от Небесната литургия и шест сцени от житийния цикъл на св. Георги [Попова, Е. 2009, с. 22–28].

Църква „Рождество Христово”. Храмът „Рождество Христово” и комплексът около него са превърнати в митрополитска резиденция около 30-те години на XVII в. Преди това съществува църковна постройка, която заема

обема на сегашния наос [Вачев, Х. 2012, с. 67]. Надписът на западната стена съобщава кога е завършено строителството и зографисването. Той гласи: „Тази свята и блажена църква на нашия господар и бог и спасител Исус Христос бе изцяло построена и изографисана с труда и работната ръка и със средствата на свещениците папа Кирякос и папа... моление на роб божии [божия служител] кир Тома и Никола епитропи [настоятели] на нашия Христос и бог... божия служител Котзис [свещеник]... Нико син на Зое Никос... Вастакис... завършена на 15-ти... в годината 7105 [1597].” [Вачев, Х. 2012, с. 108] От този период датират частично запазените фрески в наоса и композицията „Страшният съд” върху западната фасада [Прашков, Л. 1979, с. 47–50].

Църква „Св. архангели Михаил и Гавраил”. Данните, получени от проведените археологически проучвания, запазените части от иконостасна преграда и приписки върху богослужбени книги, сочат, че през първата половина на XVII в. съществува храм, чийто патрон са св. архангели Михаил и Гавраил [Вачев, Х. 2006, с. 63]. В периода между последната трета на същото столетие и началото на следващото е извършено мащабно преустройство, в резултат на което на мястото на старата църква е издигната нова. Според надпис в притвора стенописването ѝ е завършено през 1760 г.: „Ръка на Михаила от Солун и Георгия от Букурещ. Надзирател Евстатий х. Никола. 1760, август 1.” [Попгеоргиев, Й. 1904, с. 107]

Църква „Св. Атанасий”. Храмът е издигнат около средата на XVII в. [Вачев, Х. 2006, с. 64–69]. Надпис от 1667 г. съобщава кога е завършено стенописването му [Ръцева, С. 1998, с. 38–43]. В него са упоменати имената на ктиторите: архонт кир Мано и съпругата му Василиси, кир Василиос със съпругата си Деспо, както и това на владиката Герасим II Какавелас. Изследванията върху стенописната украса сочат, че тя е дело на зографи, принадлежащи към някое от ателиета в Янина [Ръцева, Св. 2005].

Църква „Св. Георги”. В началото на XVII в. е изградена църковна постройка с патрон св. Георги, която по това време заема обема на сегашния наос [Геофилов, Т. 1977, с. 18–27].

Църква „Успение Богородично”. Преди да бъде превърната в манастирски храм през 1716 г. църквата е енорийска [Коева, М., Йокимов, П., Стоилова, Л. 2002, с. 80]. Първоначалната постройка заема обема на сегашния наос, а издигането ѝ става в края на XVI – първата половина на XVII в. [Вачев, Х. 2006, с. 76–77]. Около 80-те години на XVII в. храмът е разширен.

Църква „Св. Никола”. До кърджалийското опустошение на Арбанаси през 1798 г. храмът е енорийски. Изграждането му се отнася към 1680 г. [Коева, М., Йокимов, П., Стоилова, Л. 2002, с. 81].

Елена

В опис на зиамети и тимари от XV в. село Елена (с друго име Гелинджик) е регистрирано с 61 християнски домакинства, които имат определени задъл-

жения, а именно: „*Населението да охранява прохода, освободено от всички извънредни данъци.*” [ТИБИ, II, с. 325] В данъчния регистър за населението от тимари, зиамети и хасове в Никополския санджак от 1545/1555 г. е отбелязано, че дервентджийски задължения имат 60 души, а в този от 1570/1579 г. те вече са 90 [Йорданов, К. 2014, с. 186].

Църква „Св. Никола”. Със сигурност в началото на XVI в. в Елена вече съществува църквата „Св. Никола”. Информация за това дава приписка, която гласи: „*1518 г. Да се знае тази книга наречена псалтир, как я приложи Пера в храма “Св. Никола”.*” [Попгеоргиев, Й. 1905, с. 97–98]

Златарица

В описа на хасове, тимари и зиамети от XV в. „*село Стеврек, известно и като Златарица*” е регистрирано с 48 християнски домакинства и 4 вдовици, всичките българи [ТИБИ, III, с. 221]. Данните от тахриредефтера за населението от тимари, зиамети и хасове в Никополския санджак сочат, че през 1545/1555 г. дервентджиите са 30, а в този от 1570/1579 г. те са 60 [Йорданов, К. 2014, с. 186].

Църква „Св. Никола”. Въз основа на данните от кондиката на храма е установено, че неговото първоначално изграждане е станало през XVI в. [Чолаков, Г. 1999, с. 44].

Стражица

Стражица е едно от най-многолюдните селища в Търновския регион. В данъчния регистър от 1545/1555 г. е отбелязано, че дервентджиите са 90 души [Йорданов, К. 2014, с. 187]. Според данните от регистър за 1643–1644 г. в него живеят 200 немюсюлмани, като 30 от тях са натоварени с изпълнението на дервентджийски функции [Грозданова, Е. 1989, с. 212].

Църква „Св. Богородица”. За съществуването на църква с патрон св. Богородица през епохата на османското владичество свидетелстват запазени царски двери [Драганова, Т., Спиридонова, М. 1974, ил. 4]. Те показват редица сходства с датираните от първата половина на XVII в. двери от параклиса „Св. Йоан Предтеча” на църквата „Рождество Христово” и венчилка на стар иконостас от храма „Св. архангели Михаил и Гавраил” в Арбанаси [Гергова, И. 1993, с. 20–21]. Предполага се, че са изработени от местен майстор.

с. Конак (Търговищко)

В тахриредефтер за населението от тимари, зиамети и вакъфи в Никополския санджак от 1545/1555 г. е упоменато, че дервентджийски задължения имат 30 души [Йорданов, К. 2014, с. 189].

Косвено сведение за наличие на църковна постройка в селото се съдържа в пътеписа на Пиер Лескалопие от 1574 г.: „*На 12-и юни в Конак – село на православни християни българи, до което се стига по планински, но приятни пътища. Във всички тия села и по-нататък чак до Трансилвания*”

не бяха посмели да сложат камбани на черквите. Те си служат само с големи бронзови парчета, увиснали във въздуха, по които удрят с чукове, за да вдигат шум и да събират народа.” [Петров, П. 1987, с. 108] В подкрепа на казаното се явява и една приписка от 1578 г., която свидетелства за произхода на книжовник от същото село: „Тази литургия писах, аз граматик Теодор, от село Конак, при Преславския епископ кир Григорий и при турския султан Мурад, Селимовия син.” [Христова, Б., Караджова, Д., Узунова, Е. 2004, с. 137–138]

Преслав

Османски тахир от 1516 г. споменава 39 християнски домакинства в Преслав, но добавя, че е пострадал твърде много от грабежи и трябва да бъде превърнат в село на дервентджии [Кийл, М. 2005, с. 370]. В данъчен регистър от 1545/1555 г. е отбелязано, че те наброяват 60 души [Йорданов, К. 2014, с. 188]. Важна информация за дервентджийския статут на Преслав и данъчните облекчения се съдържат в два документа от 1622 и 1624 г. [Цветкова, Б. 1967, с. 98–100].

Църква с неустановен патрон. През първата половина на XVII в. в селището има енорийски храм. За него съобщава в доклада си от 1640 г. католическият епископ Петър Богдан: „Къщи на схизматици ще има около 300, което прави повече от 1500 души, по народност българи; имат своя църква от дърво.” [Пътища и пътешественици..., с. 64] Наличието на християнски храм в селището отбелязва в своите пътни бележки и Карстен Нибур през 1761 г.: „Поисках да посетя тукашния християнски свещеник, но той не беше в дома си, или се скри... може би защото се е убоял, да не слезем на квартира у него и поискаме нещо от черквата” [Нибур, К. 1908, с. 288–289].

с. Зикаки (с. Тича, Шуменско)

Според данъчен регистър от 1545/1555 г. 90 човека от с. Читак (Зикаки, дн. Тича) са дервентджии [Йорданов, К. 2014, с. 188].

Църква „Св. Илия”. В енциклика на Цариградския патриарх Йеремия III от 1720 г. за оказване помощ на преславския епископ Никифор при издействането на разрешение за поправка на църковни храмове се казва следното: „... другата [църква] в село Зикаки, почитена с името на пророк Илия, отдавна е изгнила и заплашваща да падне.” [Тютюнджиев, И. 1996, с. 34]

Котел

В тахирдефтер за населението от тимари, зиамети и вакъфи в Никополския санджак от 1545/1555 г. има данни, че 60 човека от с. Казан пънар (Котел) са дервентджии [Йорданов, К. 2014, с. 188].

Църква „Св. апостоли Петър и Павел”. През 1834 г. в селището е изграден храмът „Св. апостоли Петър и Павел” на мястото на по-стара църква.

Сведения как е изглеждала тя се съдържат в летописа на Жендо Вичов: „И тогаз на него време имаше во Котел една малка църква, дето щото като се сбираха всичките наши хора от къра за някой свят ден, не се събираха в църквата, ами половината отвън седяха, толкова малка беше църквата.” [Писахме да се знае..., с. 311] Храмът е споменат в приписка, нанесена в първия препис на Паисиевата история на поп Стойко Владиславов: „В лето ...1765-то... Настоятелят църковния епитроп Христо поклонник – я постави у храма „Св. апостоли Петър и Павел.” [Цонев, Б. 1910, с. 411–412] Може да се предполага, че храмът е съществувал и преди XVIII в. Основание за това са редицата приписки от различни свещеници: поп Люцкан (март 1592), поп Драгога (1592, 1629), граматик Тодор, син на поп Люцкан (1639), които са нанесени в един триод, принадлежащ на поп Дехо от Котел [Писахме да се знае..., с. 67, с. 78].

Въз основа на данните, извлечени от османски данъчни регистри – съкратени и подробни тахрирдефтери за населението от тимари, зиамети и въкъфи в Никополския и Софийския санджак от XV–XVII в., се установява, че 50 селища, намиращи се в Стара планина и Предбалкана, са дервентджийски [Йорданов, К. 2014, с. 183–189]. Това, което прави впечатление, е, че в 18 от тях има християнски храмове, които функционират през разглежданата епоха. В преобладаващата част от селищата има по една църква, а в четири, които са и най-многобройни, те са повече (Етрополе – 3, Габрово – 2, Дряново – 3, Арбанаси – 7). Общият им брой е 29. Тук трябва да отбележа една интересна особеност. Двадесет и седем от регистрираните църковни постройки са разположени в дервентджийски селища, които са под църковната юрисдикция на Търновската митрополия. Общият брой на енорийските храмове, за които има сигурни данни, че функционират на територията на епархията, е 47 [Вачев, Х. 2012, с. 135]. Погледнато в сравнителен план, установявам, че повечето от половината се намират в селищата с дервентджийски статут. И тук резонно възниква въпросът по какви причини населението в тези селища има сравнително добри условия за пълноценно изповядване на християнския култ.

Според един от аспектите на шериата – светият мюсюлмански закон, следван от османците, е, че християните и евреите имат право да възстановят старите си църкви, но не е разрешено да се строят напълно нови. Една поредица от документи от периода 1624–1741 г. дава представа за условията, при които една църква може да бъде възстановена: „тя трябва да бъде стара” (д. 57, 60), „останала от стари времена в ръцете им” (д. 62), „оставена в ръцете им от деня на завоеванието” (д. 63), „оставена от старо време в ръцете на кяфирското население” (д. 64), „оставена в техни ръце от старо време” (д. 65). Важно условие църквата да бъде поправена или възстановена е: „както е била от старо време” (д. 60), „както е била ...да не бъде по-голяма от старата” (д. 62), „да се поправи в старите размери” (д. 64), „в старите размери, без да се съгради нищо повече” (д. 65), „в старите

размери, без да се уголемяват или възвишават” (д. 77). Освен изброените условия, при които е можело да се получи султанско разрешение за възстановителните работи, е било необходимо още: „мнозинството от населението на съответното селище да е християнско” (д. 57, 63), „църквата да не е близо до джамия” (д. 66, 75) [Василева, Д. 1979, с. 36–42]. Споменатите условия обаче нямат пряко отношение към разглежданите църковни постройки. За преобладаващата част от тях е установено, че са новоизградени. Единственият храм, за който има категорични данни, че е изграден върху основите на църква от XIII–XIV в. – е „Св. Петка” в Габрово [Вачев, Х. 2012, с. 136]. В такъв случай причините довели до констатираната ситуация, трябва да се търсят в друга посока.

Изследванията сочат, че четирите основни сунитски школи не са единни по въпроса за издигането на християнските молитвени домове [Тодорова, О. 1997, с. 60–62]. Те се съгласяват, че на мюсюлманска територия християни и евреи нямат право да строят нови молитвени домове, но ханифитите (тази правна школа господства в Османската империя) все пак позволяват това да става на определено разстояние от външните очертания на града. Не съществуват формални пречки за ново култово строителство в по-малките населени места или пустинните местности. Според фетви на шейх-юл-ислямите Али Ефенди и Абдуллах Ефенди издигането на нови църкви е разрешено само там, където не живеят мюсюлмани. Запазените прошения до властите, с които се иска издигане на храмове, потвърждават наличието на такава практика. В тях молителите изрично изтъкват, че селищата им са християнски и в тях не се извършват мюсюлмански обреди. От запазените документални източници става видно, че преобладаващата част от селищата с дервентджийски статут са населени изцяло с християни. Изключение правят Дряново, Белиш, Габрово, Златарица, Котел и Преслав, в които живеят и мюсюлмани [Йорданов, К. 2014, с. 185–186, с. 188]. Техните домакинства обаче са нищожен брой – между едно и шест.

На базата на тези факти считам, християнското население от дервентджийските селища умело се е възползвало от разрешителните аспекти на шериата, в резултат на което се е сдобило с правото да изгради църковни постройки за своите религиозни нужди. В подкрепа на това се явява и следният факт. В Габровския летопис за 1567 г. е отбелязано: „Изпрати царят ел-язанжи и продаде църкви и манастири”, а за 1568 г. пише: „царят продаде църкви и манастири по цялото си царство.” [Петров, П. 1987, с. 108–109] Тук става дума за актовете на султан Селим II, които след 1569 г. намират завършек със съответна заповед, с която се нарежда да бъдат конфискувани всички църкви и манастири, намерени без редовни тапии [Петров, П. 1975, с. 46–51]. На християните е разрешено да платят налога за издаване на тапии, което означавало да ги откупят. Исканите суми били толкова големи, че едни задлъжняват неимоверно много, а други се отказват да сторят това [Снегаров, И. 1958, с. 137–149].

Информацията за споменатите действия, която се съдържа в Габровския летопис, показва, че цитираните актове са протекли с пълна сила на територията на Търновската епархия. Липсата на сведения, че църковните постройки в дервентджииските селища имат някакви проблеми по отношение редовността на документите за собственост, е показателна, че тяхното изграждане и регистрация явно са били регламентирани.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Извори

Динеков, П., Куев, К., Петканова, Д. 1978 – Петър Динеков, Куйо Куев, Донка Петканова. Христоматия по старобългарска литература. София, 1978. [Petar Dinekov, Kuyoo Kuev, Donka Petkanova. Hristomatia po starobalgarska literatura. Sofia, 1978.]

Кийл, М. 1984 – М. Кийл. Грамота за основаването на град Трявна. – Векове, 1984, 3, 72–75. [M. Kiyul. Gramota za osnovavaneto na grad Tryavna. – Vekove, 1984, 3, 72–75.]

Нибур, К. Пътуване... – К. Нибур. Пътуване от Цариград през България в XVIII век. – Периодическо списание, LXIX, 1–2, 1908, 280–291. [K. Nibur. Patuvane ot Tsarigrad prez Bulgaria v XVIII vek. – Periodichesko spisanie, LXIX, 1–2, 1908, 280–291.]

Петров, П. 1975 – Петър Петров. Съдбоносни векове за българската народност. София, 1975. [Petar Petrov. Sadbonosni vekove za balgarskata narodnost. Sofia, 1975.]

Петров, П. 1987 – П. Петров. По следите на насилието. Документи и материали за налагане на исляма. Част I. София, 1987. [P. Petrov. Po sledite na nasiliето. Dokumenti i materialy za nalagane na islyama. Chast I. Sofia, 1987.]

Писахме да се знае... – Писахме да се знае. Приписки и летописи. Съставителство, коментар и бележки В. Начев и Н. Ферменджиев. Превод В. Начев. София, 1984. [Pisahme da se znae. Pripiski i letopisi. Sastavitelstvo, komentar i belezhki V. Nachev i N. Fermentzhiev. Prevod V. Nachev. Sofia, 1984.]

Пътища и пътешественици... – Пътища и пътешественици XIV–XIX век. Подбор и редакция Св. Гюрова. София, 1988. [Patishta i pateshestvenitsi XIV–XIX vek. Podbor i redaktsia Sv. Gyurova. Sofia, 1988.]

ТИБИ, П – Турски извори за българската история. Т. II. Серия (XV–XVI). Съставителство и редакция Н. Тодоров и Б. Недков. София, 1966. [Turski izvori za balgarskata istoria. T. II. Seria (XV–XVI). Sastavitelstvo i redaktsia N. Todorov i B. Nedkov. Sofia, 1966.]

ТИБИ, III – Турски извори за българската история. Т. III. София, 1972. [Turski izvori za balgarskata istoria. T. III. Sofia, 1972.]

Цветкова, Б. 1966 – Бистра Цветкова. Турски документи за статута на някои селища във Великотърновски окръг през XVII в. – Известия на Окръжния исторически музей Велико Търново, III. Варна, 1966, 61–67. [Bistra Tsvetkova. Turski dokumenti za statuta na nyakoi selishta vav Velikotarnovski okrag prez XVII v. – Izvestia na Okrazhnia istoricheski muzey VelikoTarnovo, III. Varna, 1966, 61–67.]

Цветкова, Б. 1967 – Б. Цветкова. Нови архивни материали за миналото на Шуменския край през XVII в. – Известия на Народния музей Шумен, IV, 1967, 93–102. [B. Tsvetkova. Novi arhivni materialy za minaloto na Shumenskiya kraj prez XVII v. – Izvestia na Narodnia muzey Shumen, IV, 1967, 93–102.]

Публикации

Бакалова, Е. 2012 – Елка Бакалова. Църквата „Св. Никола” в с. Гинци. – В: Корпус на стенописите от XVII в. в България. София, 2012, 146–148. [Elka Bakalova. Tsarkvata „Sv. Nikola” v s. Gintsi. – V: Korpus na stenopisite ot XVII v. v Bulgaria. Sofia, 2012, 146–148.]

Василева, Д. 1979 – Д. Василева. По въпроса за църковното строителство по време на османското владичество. – Векове, 1979, 3, 36–42. [D. Vasileva. Po voprosa za tsarkovnoto stroitelstvo po vreme na osmanskoto vladichestvo. – Vekove, 1979, 3, 36–42.]

Вачев, Х. 2005 – Хитко Вачев. Църквата „Св. Димитър” в Арбанаси (предварително съобщение). – В: Културните текстове на миналото. Носители, символи, идеи. IV. Текстовете в архитектурата и образи. София, 2005, 64–69. [Hitko Vachev. Tsarkvata „Sv. Dimitar” v Arbanasi (predvaritelno saobshenie). – V: Kulturnite tekstove na minaloto. Nositeli, simvoli, idei. IV. Tekstovete v arhitekturata i obrazi. Sofia, 2005, 64–69.]

Вачев, Х. 2006 – Х. Вачев. Църковният ансамбъл в Арбанаси. Варна, 2006. [H. Vachev. Tsarkovniat ansambal v Arbanasi. Varna, 2006.]

Вачев, Х. 2012 – Х. Вачев. Резиденции, църкви и манастири в Търновската митрополия през XV–XVIII век. Велико Търново, 2012. [H. Vachev. Rezidentsii, tsarkvi i manastiri v Tarnovskata mitropolia prez XV–XVIII vek. Veliko Tarnovo, 2012.]

Гергова, И. 1993 – Ив. Гергова. Ранният български иконостас. София, 1993. [Iv. Gergova. Ranniyat balgarski iconostas. Sofia, 1993.]

Грозданова, Е. 1989 – Елена Грозданова. Българската народност през XVII в. София, 1989. [E. Grozdanova. Balgarskata narodnost prez XVII v. Sofia, 1989.]

Димитров, С. 1988 – Страшимир Димитров. Бунтовни движения в Търновско и Източна България по време на Чипровското въстание. – Исторически преглед, 10, 1988, 35–48. [Str. Dimitrov. Buntovni dvizhenia v Tarnovsko i Iztochna Bulgaria po vreme na Chiprovskoto vastanie. – Istoricheski pregled, 10, 1988, 35–48.]

Драганова, Т., Спиридонова, М. 1974 – Т. Драганова, М. Спиридонова. Възрожденско изкуство и народно творчество във Великотърновско. София, 1974. [T. Draganova, M. Spiridonova. Vazrozhdensko izkustvo i narodno tvorchestvo vav Velikotarnovsko. Sofia, 1974.]

Иванов, Й. 1931 – Й. Иванов. Български старини из Македония. София, 1931. [Y. Ivanov. Balgarski starini iz Makedonia. Sofia, 1931.]

Иванов, П. 1996 – Пл. Иванов. Археологически проучвания на черквата „Св. Георги” при Лютиброд. – Археологически открития и разкопки през 1995. София, 1996, 120–121. [Pl. Ivanov. Arheologicheski prouchvania na cherkvata „Sv. Georgi” pri Lyutibrod. – Arheologicheski otkritia i razkopki prez 1995. Sofia, 1996, 120–121.]

Йорданов, К. 2014 – К. Йорданов. Дервентджийството в района на Стара планина и Предбалкана през XVI в. – Известия на Регионален исторически музей – Габрово, II, 2014, 174–193. [K. Yordanov. Derventdzhiiystvoto v rayona na Stara planina i Predbalkana prez XVI v. – Izvestia na Regionalen istoricheski muzey – Gabrovo, II, 2014, 174–193.]

Кийл, М. 2005 – М. Кийл. Хора и селища в България през османския период. София, 2005. [M. KiyL. Hora i selishta v Bulgaria prez osmanskia period. Sofia, 2005.]

Кийл, М. 2002 – М. Кийл. Изкуство и общество в България през турския период. София, 2002. [M. KiyL. Izkustvo i obshchestvo v Bulgaria prez turskia period. Sofia, 2002.]

Коева, М., Йокимов, П., Стоилова, Л. 2002 – М. Коева, П. Йокимов, Л. Стоилова. Православни храмове в българските земи (XV – средата на XX век). София, 2002. [M.

Koeva, P. Yokimov, L. Stoilova. Pravoslavni hramove v balgarskite zemi (XV – sredata na XX vek). Sofia, 2002.]

Койчева, К. 1988 – К. Койчева. Археологически разкопки в Габрово. – Годишник на музеите в Северна България, XIV. Варна, 1988, 59–76. [K. Koycheva. Arheologicheski razkopki v Gabrovo. – Godishnik na muzeite v Severna Bulgaria, XIV. Varna, 1988, 59–76.]

Мутафчиев, П. 1973 – Петър Мутафчиев. Из нашите старопланински манастири. – В: Избрани произведения. Т. I. София, 1973, 257–440. [P. Mutafchiev. Iz nashite staroplaninski manastiri. – V: Izbrani proizvedenia. T. I. Sofia, 1973, 257–440.]

Попгеоргиев, Й. 1904 – Й. Попгеоргиев. Село Арбанаси. Историко-археологически бележки. – Периодическо списание на българското книжовно дружество, XV, кн. 64, 1904, 86–123. [Y. Popgeorgiev. Selo Arbanasi. Istoriko-arheologicheski belezhki. – Periodicheskospisanie na balgarskoto knizhovno druzhestvo, XV, kn. 64, 1904, 86–123.]

Попгеоргиев, Й. 1904 – Й. Попгеоргиев. Град Елена. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество, кн. 65, 1905, 74–99. [Y. Popgeorgiev. Grad Elena. – Periodicheskospisanie na Balgarskoto knizhovno druzhestvo, kn. 65, 1905, 74–99.]

Попова, Е. 2009 – Е. Попова. Стенописите от XVI и XVII в. в параклиса „Св. Георги“ на храма „Св. Димитър“ в Арбанаси. – Слово и образ, 1, 2009, 22–28. [E. Popova. Stenopisite ot XVI i XVII v. v paraklisa „Sv. Georgi“ na hrama „Sv. Dimitar“ v Arbanasi. – Slovo i obraz, 1, 2009, 22–28.]

Прашков, Л. 1979 – Л. Прашков. Църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси. София, 1979. [L. Prashkov. Tsarkvata „Rozhdestvo Hristovo“ v Arbanasi. Sofia, 1979.]

Ръцева, С. 1998 – Св. Ръцева. Иконографска и стилова характеристика на стенописния ансамбъл от църквата „Св. Атанасий“ в Арбанаси от 1667 г. – Проблеми на изкуството, Извънреден брой, 1998, 38–43. [Sv. Ratseva. Ikonografiska i stilova harakteristika na stenopisniya ansambal ot tsarkvata „Sv. Atanasiy“ v Arbanasi ot 1667 g. – Problemi na izkustvoto, Izvanreden broj, 1998, 38–43.]

Ръцева, С. 2005 – Св. Ръцева. Църквата „Св. Атанасий“ в Арбанаси и традициите на епирското ателие. София, 2005. [Sv. Ratseva. Tsarkvata „Sv. Atanasiy“ v Arbanasi i traditsiite na epirskoto atelie. Sofia, 2005.]

Снегаров, И. 1958 – Иван Снегаров. Турското владичество – пречка за културното развитие на българския народ и другите балкански народи. София, 1958. [Ivan Snegarov. Turskoto vladichestvo – prechka za kulturnoto razvitie na balgarskia narod i drugite balkanski narodi. Sofia, 1958.]

Теофилов, Т. 1977 – Т. Теофилов. Архитектурно изследване на църквата „Св. Георги“ в Арбанаси – Музеи и паметници на културата, 3, 1977, 18–27. [T. Teofilov. Arhitekturno izsledvane na tsarkvata „Sv. Georgi“ v Arbanasi – Muzei i pametnitsi na kulturata, 3, 1977, 18–27.]

Тодорова, О. 1992 – Олга Тодорова. Особености на енорийската организация през периода XV–XVIII век. – В: Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XIV–XVIII в. Велико Търново, 1992, 213–218. [Todorova, O. Osobenosti na enoriyskata organizatsia prez perioda XV – XVIII vek. – V: Turskite zavoevania i sadbata na balkanskite narodi, otrazeni v istoricheski i literaturni pametnitsi ot XIV–XVIII v. Veliko Tarnovo, 1992, 213–218.]

Тодорова, О. 1997 – О. Тодорова. Православната църква и българите XV–XVIII век. София, 1997. [O. Todorova. Pravoslavnata tsarkva i balgarite XV–XVIII vek. Sofia, 1997.]

Тютюнджиев, И. 1996 – Иван Тютюнджиев. Търновската митрополия през XVII и първата половина на XVIII век. Велико Търново, 1996. [Iv. Tyutyundzhiev. Tarnovskata mitropolia prez XVII i parvata polovina na XVIII vek. Veliko Tarnovo, 1996.]

Узунова, Е. 1984 – 1985 – Е. Узунова. Петър Граматик – сръбски книжовник в Ловешкия културен център от XVI в. (Към проучването на българо-сръбските книжовни връзки през епохата на османското владичество). – Археографски прилози, 6–7, 1984–1985, 242. [E. Uzunova. Petar Gramatik – srbski knizhovnik v Loveshkia kulturen tsentar ot XVI v. (Kam prouchvaneto na balgaro-srbskite knizhovni vrazki prez epohata na osmanskoto vladичество). – Arheografski prilozhi, 6–7, 1984–1985, 242.]

Харбова, М. 1991 – М. Харбова. Градоустройство и архитектура по българските земи през XV–XVIII в. София, 1991. [M. Harbova. Gradoustroystvo i arhitektura po balgarskite zemi prez XV–XVIII v. Sofia, 1991.]

Христова, Б., Караджова, Д., Узунова, Е. 2004 – Б. Христова, Д. Караджова, Е. Узунова. Бележки на български книжовници X–XVIII век. Т. 2. (XVI–XVIII век). София, 2004. [B. Hristova, D. Karadzhova, E. Uzunova. Belezhki na balgarski knizhovnitsi X–XVIII vek. T. 2. (XVI–XVIII vek). Sofia, 2004.]

Цветков, П. 2006 – П. Цветков. Правец във вековете на османското владичество. Промяна и приемственост в местоположението на селището. – В: Исторически корени и културно наследство на община Правец. Книга I. Правец, 2006, 60–77. [P. Tsvetkov. Pravets vav vekovete na osmanskoto vladичество. Promyana i priemstvenost v mestopolozhenieto na selishteto. – V: Istoricheski koreni i kulturno nasledstvo na obshtina Pravets. Kniga I. Pravets, 2006, 60–77.]

Цонев, Б. 1910 – Б. Цонев. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. Т. 1. София, 1910. [B. Tsonev. Opis na rakopisite i staropechatnite knigi na Narodnata biblioteka v Sofia. T. 1. Sofia, 1910.]

Цонев, Б. 1923 – Б. Цонев. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. Т. 2. София, 1923. [B. Tsonev. Opis na slavyanskite rakopisi v Sofiyskata narodna biblioteka. T. 2. Sofia, 1923.]

Цончев, П. 1934 – П. Цончев. Из общественото и културно минало на Габрово. София, 1934. [P. Tsonchev. Iz obshtestvenoto i kulturno minalo na Gabrovo. Sofia, 1934.]

Чолаков, Г. 1999 – Г. Чолаков. Общественият живот в Златарица през Възраждането, отразен в кондиката на църквата „Св. Никола“. – В: Златарица. Страници от многовековната история. Велико Търново, 1999, 40–53. [G. Cholakov. Obshtestveniyat zhivot v Zlataritsa prez Vazrazhdaneto, otrazen v kondikata na tsarkvata „Sv. Nikola“. – V: Zlataritsa. Stranitsi ot mnogovekovnata i istoria. Veliko Tarnovo, 1999, 40–53.]